

**ՀԱԳՈՒՅՆ ՀԵՏՔԵՐ՝ ՀԱԲԱՆԴ-ԳՈՐԻՍԻ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՈՒ ՏՈՂՄԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ¹**

Սերգեյ Հախվերդյան

Դոցենտ

Գորիսի պետական համալսարան

*«Հայաստանի արևելյան կամ պարսկական մասը հայոց պատմության մեջ իր դերով ու նշանակությամբ էապես տարբերվում է Արևմտյան Հայաստանից, նրան է պատկանում այն նվիրական սկզբունքների ու հիմունքների զարգացման ու պահպանման գլխավոր դերը, որի վրա հենված էր հայոց պատմական կյանքը»
(Ադունց Ն., Հայաստանը ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՄԻ ղարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 27):*

Հաբանդ գավառը զբաղեցնում էր Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի միջ-նաշխարհի խիստ լեռնային դժվարամատչելի տարածքը: Միջնադարյան Հաբանդն իր տարածքով համապատասխանում է ներկայիս Գորիսի շրջանին: Դ. Ալիշանի բնորոշմամբ՝ Հաբանդն իր «դժվարակոխ» վայրերով սակավածանոթ էր այլոց ինչպես հնում, այնպես էլ նոր ժամանակներում²: Հաբանդում, շնորհիվ իր գյուղերի կամ, ինչպես տեղացիներն են կոչում, շեների դժվարամատչելիության ու բնիկ-բնակիչների պնդակեցության ու հարատևման կամքի, պահպանվել են խիստ ազգային պահպանողական մտածողությունն ու ավանդությունները, և դա զգացվում է Հաբանդ-Գորիսի տոհմանուններում և տեղանուններում: Նկատենք, որ սյունիքյան կամ զանգեզուրյան ազգային կանացի տարազի՝ դաբայի վերջին կրողներն ապրել են հենց Գորիս քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում³:

Սերնդեսերունդ փոխանցված տոհմանունների անխաթար պահպանման հարցում գորիսեցիների ավանդապաշտությունն անգնահատելի գանձեր է պարունակում: Գորիսի խնձորեսկ գյուղի տոհմանուններում մինչև օրս մնացել և գործածվում են հազարամյակների հնություն ունեցող տոտեմիզմի հետքերը. այստեղ հանդիպում ենք Արջունց, Կատվանց (կատու), Մոկնանց (մուկ), Քչղականց (կաչաղակ), Բազունց (բազե), Թոխսանց (թուխս), Մաքունց (մաքի), Բրղանանց (բրղանի-դղում), Գիչունց (կեչի) տոհմանունների:

¹ Հոդվածն ընդունված է 15.10.13:

² Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

³ Տե՛ս Ալիշան Դ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 70-71:

⁴ Սյունեցի կնոջ ազգային գունագեղ տարազ (դաբա) կրող վերջին մոհիկանն եղել է 101 տարեկան Շուշան աքերը (Շուշանիկ Հովսեփյան): Նա մահացել է 2003 թ. Գորիսում:

Չեթանոսական շրջանից են գալիս նաև Բակունց և Բագունց (բագին) հայտնի ազգանուն-տոհմանունները:

Հաբանդ-Գորիսի տոհմանուններում և տեղանուններում հանդիպում ենք հին դարերի ու ժամանակների պատմության, կատարված դեպքերի, անցքերի, իրադարձությունների, Սյունիքում բնակված ցեղերի ու նրանց պաշտամունքի հետքերի¹:

Սյունիքի տարածքում հին ժամանակներում հայտնվել են նաև ոչ հայկական ցեղեր, ինչպես, օրինակ՝ սկյուբ-սակերը կամ մարական-իրանական այլ ցեղեր: Նրանցից, անշուշտ, որոշակի հետքեր մնացել են: Այդ ցեղերը Սյունիքում և նրա Հաբանդ գավառում (Հաբանդում մանավանդ՝ աննշան) որոշակի հետքեր թողել են: Բայց այդ ցեղերը Սյունիքում և նրա Հաբանդ գավառում հայտնվել են որպես անկոչ, ժամանակավոր հյուր: Այլազգի ցեղերի ազդեցությունը Սյունիքի բնիկ հայ էթնոսի վրա եղել է հպանցիկ, այդ ազդեցությունը էական դեր չի խաղացել սյունեցու մարդաբանական տիպի, հիմնական լեզվանյութի, ինչպես նաև հոգևոր մշակույթի ձևավորման վրա: Երկար ժամանակ տիրապետող էր այն կարծիքը, որ սակ-սկյուբները էական դերակատարություն են ունեցել Սյունիքի, հետևապես նաև Հաբանդ-Գորիսի բնակիչների ազգագրական բնութագրի, բնակիչների լեզվի վրա, փոխել նույնիսկ երկրանունը: Իհարկե, պատմական անժխտելի փաստ է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան տարածք է ներթափանցել հնդիրանական (սկյութական) սակ ցեղը (ըստ Ն. Ադոնցի՝ դա եղել է 680 թ. Ք. ա.) և որոշ ժամանակ հաստատել իր գերիշխանությունը: Բայց սակերը եկան և ձուլվեցին նստակյաց կենցաղ ու ավելի բարձր մշակույթ ունեցող բնիկ հայերին, այլ ոչ թե լեզու կամ երկրանուն փոխեցին: Ազատասեր սյունեցիները պայքարել և հայրենի լեռներից դուրս են քշել սակերին, իսկ եթե մնացող էլ եղել է, ապա նրանք ձուլվել են տեղական նստակյաց ցեղերի հետ՝ թողնելով մեկ-երկու տեղանուն կամ տոհմանուն: Թվում է՝ սակերի հիշատակի արձագանքներից են Ստ. Օրբելյանի՝ Սյունիքի գավառների գյուղացուցակում մատնանշած Շագվա (Հաբանդ), Շաքե-Շաքի (Այլախ), Շեկե, Շեքքս (Բաղք) գյուղանունները² ու գուցե նաև մինչև օրս Գորիսում պահպանված Շեգունց և Սակունց տոհմանունները, Ասակ անձնանունը: Ն. Ադոնցը ընդհանրապես ժխտում է սկյութ-սակերի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների վրա ազդեցության հնարավորությունը: «Խոսք չի կարող լի-

¹ Գորիսի տեղանունների ծագման հնագույն արմատների մասին հարցերը քննության են առնվել Ա. Ումառյանի «Սյունիքը դիցարան» գրքում (Երևան, 1981):

² Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 395, 400:

նել սկյութների որևէ ազդեցության մասին Հայաստանի վրա», - եզրակացնում է ականավոր պատմաբանը¹:

Հաբանդ գավառում, ինչպես և ողջ Սյունիքում, հայ էթնոսի, նրա հոգևոր մշակույթի և լեզվի ձևավորման գործում այլ է հայասների, խուռների, խեթ-հեթիթների, քաշերի, բաղերի, Վանի թագավորության և էթիունի բնակիչների խաղացած դերը: Նրանք եղել են կազմավորվող հայ ժողովրդի ատաղձը ինչպես ողջ լեռնաշխարհում, այնպես էլ Սյունիքում ու նրա գավառներում: Հայոց արևելյան կողմերում հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի մեջ հատկապես նշանակալի դեր է խաղացել արարատյան սեպագիր արձանագրություններից մեկ հայտնի էթիունի անունով հայկական պետականությունը: Էթիու-էթիունին զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասը և Սյունիքից զատ՝ ներառում էր Արցախը, Ուտիքը և այլ հայկական երկրամասեր: Ահա թե ինչ է գրում էթիուի մասին Վ. Գայսերյանը. «Շնորհիվ իր կազմակերպվածության, զարգացած տնտեսության, աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի, ինչպես նաև, անկասկած այստեղ ևս, հայկական էթնոսով բնակեցված լինելու՝ էթիու երկիրը դառնում է Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվող քաղաքական բոլոր կազմավորումների կենտրոնը՝ այդպիսին էլ մնալով հայ ժողովրդի պատմության ամբողջ ընթացքում»²: Նշենք, որ էթիունիի հայկական պետականության հետ կապված շատ հարցեր դեռևս կարիք ունեն խոր ուսումնասիրությունների³:

Ս. Ումառյանը Սյունիքի գլխավոր սրբավայր Տաթև անունը կապում է ամպրոպի ու կայծակի խեթական աստված Դաթայի կամ Տատայի պաշտամունքի հետ⁴: Տաթև տեղանվան նախաքրիստոնեական զոյության մասին կարծիք է հայտնել նաև Ղ. Ալիշանը: Նա գրում է. «Ինձ ամենակին հայկական ու հին թուրքական և հավանորեն երիցագույն քան զժամանակս քրիստոնության»⁵: Ալիշանը նաև նկատում է, որ Տաթև անունը Թադեոս առաքյալի Եվստաթե աշակերտի հետ կապելը ճիշտ չէ, քանի որ առաքյալն այդպիսի անունով աշակերտ ընդհանրապես չի ունեցել: Տաթևը եղել է նաև հեթանոսական պաշտամունքային վայր: 4-րդ դարում Սյունյաց իշխանը հրամայեց քանդել բազիլիկներին նվիրված տաճարը և փոխարենը կառուցել քրիստոնեական սրբատեղի:

¹ Արդնց Ն, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 304:

² Գայսերյան Վ., Արգիշթե 2-րդի Սիսիանի արձանագրությունը, ԼՀԳ. Երևան, 1985, N 6, էջ 78:

³ Ավելորդ չենք համարում հիշատակել, որ սեպագրագետ Դ. Կարազոյանը առաջարկում է մեր ժողովրդի «հայ» ինքնանվանումը ստուգաբանել «էթիունի» սեպագրական տեղանվան հիման վրա (տես, Карагезян О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, ԼՀԳ. Երևան, 1988, N 7, էջ 64): Կարծում ենք՝ լեզվաբանների կողմից տակավին կարոտ է ուսումնասիրման էթիունի-Սյունիք տեղանունների առնչության հարցը, մանավանդ որ էթիունիի Է-ն հետազայում հեշտությամբ կարող էր սղվել-ընկնել, իսկ թ-ն կարող էր փոխվել ց-ի:

⁴ Ումառյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 30:

⁵ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 224:

Դաթա կամ Տատա անունը պահպանվել է Գորիսի բնիկ մի քանի տոհմանուններում: Այսօր Գորիսում ունենք Դադունց, Տատունց-Տատինցյան հնագույն տոհմանունները: Ստ. Օրբեյանը Սյունիքի գյուղերի հարկացուցակում նշում է Դադա (Քաշունիք), Տատա (Ծղուկ) բնակավայրերը, իսկ Սիսիանում ներկայումս արտադրվող հանքային ջուրը կոչվում է «Տատնի»:

Քննարկելով խեթերենի ու հայերենի լեզվական փոխառությունների հարցը՝ Գր. Ղափանցյանը տալիս է այն բառերի ցանկը, որոնք և՛ խեթերի, և՛ հայերի համար կարող էին լինել ընդհանուր: Նա այդ բառերի թվին է դասում նաև խանդ-խանձը¹: Խեթերեն խանդախս նշանակում է տաքարյուն, հայերենն ունի խանդել բառը: Նույն արմատից է զուգորդվել նաև խանձը: Խանդ-խանձը Հր. Աճառյանը ստուգաբանում է որպես բնիկ հայերեն բառ, որը նշանակում է «սրտի ուժգին բերմունք սիրով, գութով, նախանձով և ուրիշ կիրքով»²: Նույն արմատից է զուգորդվել նաև խանձել՝ «այրել» և նախանձ բառերը: Կարծում ենք՝ խանդ-խանձ բառահիմքն է ընկած նաև Գորիսի հնագույն և հանրահայտ Խնձորեսկ տեղանվան մեջ: Խանձ բառով Գորիսում ունենք Խնձատին-Խանձատյան-Խանձադյան հայտնի տոհմանունը:

Օրբեյանը Հաբանդ գավառում նշում է Նախանձփոր գյուղը, հարկացուցակում կա նաև Խնձի թաղք (Գեղարքունիք) գյուղը: Նախանձփորը եղել է Գորիս քաղաքի միջով հոսող Վարարակն գետի կամ ինչպես այլ կերպ կոչում են՝ Չագեձորի հովտում³: Չագեձորում Նախանձփորի տեղադրությունը վերջնականապես չի ճշգրտված: Սակայն մի տեղանուն հուշում է, որ Նախանձփորը կարող է եղած լինել Վերիշեն գյուղից ոչ թե հարավ, Սանդի ձորում, ինչպես գտնում է Ա. Ղարագոյանը, այլ Վերիշենից հյուսիս ընկած տարածքում՝ Չագեձորի հովտի հյուսիսային ծայրամասում: Վերիշեն գյուղից 2-3 կմ հյուսիս՝ Վերիշեն-Վաղատուր ճանապարհի ձախ մասում, գորիսաբնակ Լենո Բակունցի կառուցած աղբյուրի շրջակայքը տեղացիները կոչում են Խասփուր: Այստեղ բխում են աղբյուրներ, երևում են հին բնակատեղիի հետքեր: Հենց դա էլ կարող է լինել հին Նախանձփոր գյուղը:

Խեթերեն հալե նշանակում է զոհել: Հետաքրքիր է, որ հին աստվածներին զոհաբերվող սրբագույն կենդանին՝ ուլը, Գորիսի բարբառով կոչում են հօլ, որը մոտ է հնչում հալեին: Գորիսի շրջանում կա հայտնի Հալե-Հալիձոր գյուղը: Հավանաբար իրավացի է Ս. Ունառյանը, երբ գրում է. «Առհասարակ Հաբանդ գավառի շատ տեղանուններ ունեն խեթական տարբերակներ՝ Հաբանդ-Հալե գյուղ, Հալիձոր, Հալիս գետ, Դաթա (Տատա) և այլն»⁴:

¹ Капанцян Г., *Хайаса-жолыбель армян, Ереван, 1947, с. 80-81:*

² Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1977, հ. 3, էջ 329:*

³ Ղարագոյան Ա., *Չագեձորի տեղադրությունը, ԼՀԳ. Երևան, 1985, N 11, էջ 59, տե՛ս նաև Карагезян А., Сюник, Нахчаван и Гохтн, Ереван, 2002, с. 34:*

⁴ Ունառյան Ս., *նշվ. աշխ., էջ 39:*

Խուռիները Սյունիքում կարող էին հայտնվել Ք. ա. 13-րդ դարում: Սյունիքում նրանց թողած հետքերի վկայությունն են Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Խորեա, Խորխոռ (Յաբանդ), Խուրեք (Ծղուկ), Խրու (Աղահեճք) գյուղանունները: Գորիսում ունենք Խերունց տոհմանունը:

Յաբանդ-Գորիսի տեղանուններում որոշակիորեն զգացվում է Վանի թագավորության հոգևոր կյանքի, մասնավորապես պաշտամունքի ազդեցության հետքերը: Վանի թագավորության աստվածների պանթեոնում պատվավոր 4-րդ տեղն էր զբաղեցնում Խուտուխնեն: Այդ աստծուն պաշտել են նաև Սյունիքի բնակիչները, և դրա վկայությունը մինչև օրս պահպանված տեղանուններն են: Գորիսի շրջանում կա Խոտ գյուղը: Սակայն գյուղացիները, հավատարիմ մնալով հինավուրց աստծո անվանը, հազարամյակների տարիք ունեցող իրենց բնակավայրը կոչում են նախնական Խուտ անունով¹: Ուրիշների համար զարմանալի է, երբեմն զվարճալի խոսակցությունների տեղիք է տալիս գյուղացիների՝ իրենց բնակավայրը համառորեն Խուտ կոչելը, քանի որ, իրենցից բացի, բոլորն օգտագործում են Խոտ անվանաձևը: Բացի Յաբանդ-Գորիսի Խոտից՝ Ստ. Օրբելյանը Խոտուք գյուղ է նշում Ծղուկում, իսկ Խոտանան անունով գյուղեր (Վերին և Ներքին) մինչև օրս կան Կապանում:

Սյունիքի հին բնակիչների ազգագրական նկարագրի, տեղագրական իրավիճակի վրա թերևս ամենախոր հետքեր թողել են բաղերը (bala) և քաշերը (kaska): Այդ երկու հայկական ցեղերը հարևանությամբ ապրում էին Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում և իրենց ռազմատենչ գործողություններով հայտնի էին հին աշխարհի շատ երկրներում: Ք. ա. 8-րդ դարի վերջին կամ 7-րդ դարի սկզբին այդ ցեղերը, նեղվելով կիմերներից, թողեցին իրենց բնակության վայրերը և Արաքս գետի հոսանքն ի վար եկան բնավորվեցին Սյունիքում²: Ա. Ղարազյոզյանը հնարավոր է համարում, որ այդ ցեղերին Սյունիք են տեղափոխել Արարատյան թագավորները³: Այստեղ ևս նրանք ապրել են հարևանությամբ և իրենց ցեղանունները տվել բնակության նոր վայրերին⁴: Գավառը, ուր ապրել են բաղերը, կոչվել է Բաղք, իսկ հետագայում հայտնի էր Բաղք-Քաշունիք անունով: Միջնադարյան Սյունիքում հայտնի էր նաև Քաշաթաղ գավառը: Սյունյաց

¹ Խոտը հիշատակվում է տակավին 4-րդ դարում, Բաբիկ Սյունի իշխանի Պարսկաստանից ծննդավայր վերադառնալու առիթով, երբ նա բնակավայրը նվիրեց իր զինակից պարսիկ Գոր իշխանին (տես Օրբելյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 90):

² Капанцян Г., նշվ. աշխ., էջ 129-130, 134:

³ Ղարազյոզյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 74:

⁴ Капанцян Г., նշվ. աշխ., с. 230, 256: Ա. Ղարազյոզյանը, հնարավոր համարելով բաղերի և քաշերի հայտնվելը Սյունիքում, այնուամենայնիվ, չի ընդունում Բաղք և Քաշունիք գավառանունների ցեղային էթնիկական ծագումը՝ դրանց հիմքում տեսնելով աշխարհագրական գործոնը (տես Карагезян А., նշվ. ուս. աշխ., с. 16-17):

աշխարհում ունենք Բաղաբերդ, Բաղաց քար, Քաշեթաղոց բերդ, Քաշաթաղք (Աղահեճք), Քաշի մարգ (Վայոց ձոր) տեղանունները: Գր. Ղափանցյանը հիշատակում է քաշերի Դադիլու անունով իշխանին: Այդ իշխանի անունով Գորիսում ունենք Դադալու-Դադալյան տոհմը¹: Դադալու բերդ կա հին Խնձորեսկում: Դադիլու անունը հանդիպում է նաև սեպագիր արձանագրություններում:

Քաշերն ու բաղերը, իրենց ցեղանունները տալով բնակության նոր վայրերին, վերանվանեցին նաև Գորիսի տարածքը: Քաշերն ունեին Յարբա (Harba) անունով աստվածությունը²: Ամենայն հավանականությամբ՝ քաշերի՝ Սյունիքում բնակություն հաստատելուց ի վեր ի պատիվ իրենց Յարբա աստծու, Գորիս-Գուրիանա երկիրը կամ գավառը վերանվանվում է Յաբանդ՝ ցույց տալով այդ աստծո պաշտամունքի վայրը³:

Ավելի խոր ու հին արմատներ ունի Գորիս-Կյորես տեղանունը: Գորիս տեղանունը պարունակող թերևս հնագույն գրավոր հուշարձանը վանյան Ռուսա 1-ին թագավորի (735-714 Ք.ա.) Սևանի լճափին՝ ժայռի վրա թողած Ծովինարի սեպագիր արձանագրությունն է: Սեպագրագետ Յ. Կարազյոզյանը գտնում է, որ Ռուսա 1-ինի նվաճած և արձանագրության մեջ հիշատակված Գուրիա կամ Գուրիայա երկիրը Գորիսն է⁴: Այդ կարծիքը կիսում է և Վ. Գայսերյանը⁵:

Գուրիա-Գորայք (ինչպես Ստ. Օրբելյանի մոտ է)-Գորիս-Կյորես տարահունչ անվանումների հիմքում ընկած է Գուր-Գորը կամ բարբառային Կյորը: Բացառված չէ, որ տեղանվան բառահիմքը գալիս է հնդեվրոպական գուռո—g^u-or՝ «լեռ» արմատից: Իսկ ահա Գորիս տեղանվան տեղաբնիկների Կյոր-ես անվանման երկրորդ մասը՝ ես-ը կամ էս-ը, «լինել», «կա» նույնպես հայտնի հնդեվրոպական արմատը կարող է լինել (ֆրանս.՝ est, ռուս.՝ есть, պարսկ.՝ ast, անգլ.՝ is):

Այսպիսով ենթադրելի է, որ հայերի հնդեվրոպացի նախնիները, ապրելով ժայռոտ տեղանքում, որպիսին հին Գորիս-Կյորեսն է, բնակատեղիի վաղնջական «լեռ լինելը»՝ լեռնոտ, կյորես անվանումը բարբառի միջոցով հասցրել են մինչև մեր օրերը⁶:

¹ Դադալյան ազգանունն է կրում նաև Գորիս քաղաքում ծնված անվանի Գուսան Աշոտը:

² Карапцян Г., նշվ. աշխ., с. 230, 256:

³ Սանրամասն տես, Չախվերդյան Ս., Յաբանդ գավառանվան ստուգաբանության նոր փորձ, ԳՅ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Չայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2007, N 8, էջ 16-21:

⁴ Տես Կարազյոզյան Յ., Արևելյան Չայաստանի ուրարտական տեղանունները, ԼՂԳ. Երևան, 1978, N 10, էջ 64-66:

⁵ Գայսերյան Վ., Արգիշթե 2-րդի Սիսիանի արձանագրությունը, ԼՂԳ. Երևան, 1985, N 6, էջ 78:

⁶ Չարցի մանրամասն քննությունը տես Չախվերդյան Ս., Գորիս տեղանվան ստուգաբանության հարցի շուրջ, ԳՅ ԳԱԱ Գր. Աճառյանի անվան լեզվաբանական ինստիտուտ, Լեզու և լեզվաբանություն, Երևան, 2008, N 1 (8), էջ 47-52:

Древнейшие следы в топонимах и родовых именах Абанд-Гориса.

Сергей Ахвердян

Резюме

Абанд был одним из административных единиц (гаваров) провинции Сюник. По территории он соответствует Горисскому району Сюникской области РА. В статье, на основе исследований разных источников, делается попытка выявить следы древности в топонимах и родовых именах гавара Абанд.

**The Ancient Traces in Toponyms and Generic Names of Aband
(Goris)**

Sergey Hakhverdyan

Summary

Aband was one of the administrative units of the provinces of Syunik. It corresponds to the territory of Goris region of Syunik province of the republic of Armenia. In the article an attempt to identify the ancient valuable traces of toponyms and generic names of Aband province was made on the basis of different research sources.